

Samisk-tyske møter under krigsårene 1940–1945

Jukka Nyysönen

Blant tyske tropper og enheter plassert i Norge og Finland under krigen fantes det flere slags oppfatninger om samene. Holdningene kunne være positive og eksotiserende, men samene ble også betraktet som en sikkerhetstrussel, og samene ble av tyskerne klassifisert etter sine antatte raseegenskaper. Samene ble ikke utsatt for de mest aggressive tyske holdningene, blant annet fordi de ble betraktet som en ressurs for tyske soldater.

Det har vært en dominerende oppfatning i tidligere norsk krigshistorisk forskning at de tyske okkupantenes forhold til samene var positivt og eksotiserende. Det samme gjelder for finsk krigshistorisk forskning om hverdagen med tyske tropper i Nord-Finland. Denne generaliseringen finner vi også i den europeisk forståelse av dette forholdet, men samtidig strider denne oppfatningen mot den allmenne kunnskapen vi har om det tyske krigsmaskineriet og dets drakoniske rykte. Når man går gjennom kildene, viser det seg at det fantes andre og mindre positive holdninger til samene, spesielt når man gransker enhetene der man kan forvente å finne negative holdninger, slik som Gestapo.

Måten samene ble møtt på av tyske myndigheter, var avhengig av konteksten og myndighetenes mandat. Samtidig hadde rase ulik vekt som faktor i disse møtene. Jeg vil i denne artikkelen belyse den

varierende ideologiske og praktiske bakgrunnen for de positivt og negativt ladede møtene mellom okkupantene og samene. Hvordan og ut fra hvilke premisser var det mulig å opprettholde de positive holdninger til samene? Hva slags negative møter fant sted, og i hvilken grad var rase en faktor i disse?

For å vise mangfoldet i holdningene, skal jeg gi glimt fra militære, propagandistiske, litterære og finske etterretningskilder, de to sistnevnte i størst omfang, og fra flere aktører med andre holdninger til samene enn de som var rådende. Den store bredden av kilder som må til for å finne disse opplysningene, er i seg selv en indikator på hvor lite informasjon som finnes om samene i tyske kilder. Litterære kilder og propagandaavisen Lappland-Kurier viste seg å være de som i størst grad omtalte samiske temaer, mens andre kilder omtalte samene flyktig og nesten bare unntaksvis.

Samer og nazister: primitivisme og positivitet

I nazistenes rasemessig baserte, nasjonalsosialistiske verdensbilde var ikke samene blant de folkeslagene som ble ansett som kulturdannende. Adolf Hitler nektet eksplisitt for dette i Mein Kampf. På den andre siden var samenes måte å utnytte en naturbasert nisje på, slik som blant annet Himmler så det, i samsvar med de raseegenskapene som nazistene definerte som tilhørende naturfolk. Denne bindingen til ressursbaserte nisjer bevarte raserenheten til både samene og det norske folket, og dette anså nazistene som en positiv egenskap.

I øynene til nazistene hadde ikke samene beveget seg vekk fra den nisjen i naturen som de hørte hjemme i. Dermed brøt ikke samene med tanken om den forutbestemte relasjonen mellom land og folkeidentitet som vi finner i Blut und Boden-ideologien. Dette samsvarte

også med nazistenes sosial-evolusjonistiske natur- og raseideologi som betydde at samenes levemåte ikke skapte noen nevneverdig dissonans hos nazistene. Deres plassering i det primitive og i naturens sfære – som et svakere folkeslag som allerede hadde tapt den historiske kampen mellom

rasene – slik nazistene så det, betydde også at samene ikke framsto som en trussel.

Tyskland hadde lange filosofisk-ideologiske, anti-modernistiske og anti-industrialistiske tradisjoner for å idealisere naturen som en

helbredende kilde til helse og en motgift til den urbane dekadansen. Naturbundet primitivisme hadde flere positive, kraftdannende og identitetsbærende konnotasjoner i tysk tenkning. Den nasjonalsosialistiske bevegelsen delte bekymring for helsen til det tyske folket. For

Tyskerne hadde en base i Suonikylä, Petsjenga. Soldater har samlet lokale beboere til fotografering.

Foto: SA-Kuva

nazistene materialiserte trusselen mot den fysiske, mentale, moralske og politiske helsen seg i storbyene, ikke minst fordi jødene ble sett på som en urban minoritet. Det oppsto derfor positive holdninger til naturen – den sfæren som samene mestret og som virket å holde dem i et sunt felleskap.

I hverdagen bak frontlinjene, blant okkupasjonsstyrkene i Norge og troppene som var utplassert i Finland, finner vi ofte positive holdninger overfor samene. Reinsdyrene er en nøkkel til å forstå disse holdningene: Samene hadde i sin besittelse en ressurs som var ettertraktet, og som de, i motsetning til tyskerne, mestret. De trengte samene som mellommenn og partnere i (bytte)handel. Reinsdyrene gjorde dessuten samene samfunnsnyttige – og rike – slik at de ikke kunne demoniseres som «unyttige parasitter», slik nazistene gjorde med romfolket. Dermed kunne nazistene se bort fra andre nazistiske dogmer som de nomadiske samene kunnes tenkes å ha forbrutt seg mot, slik som den idealiserte oppfatningen av røtter i Boden (jorden/marken) og en bofast livsstil. Samenes «vandring-er» kan også ha blitt sett på som økonomisk rasjonelle, i motsetning til den omreisende livsstilen til romene, som ble framstilt som folke- og samfunnsfiendtlige og en kilde til kriminalitet og sykdom.

Propagandapublikasjoner rettet mot tyske tropper, slik som Lappland-Kurier, var også full av ulike innlegg, bilder, kåserier og reportasjer som

var positivt vinklet. Det skyldtes ikke bare den typiske tendensen hos okkupanten til å sette sivile i okkuperte land i et positivt lys. Jeg fant her ingen tegn til aggressive rasemessige utfall. I stedet ble samene presentert som rike, iherdige og et levedyktig folk med mye pågangsmot, som gjerne fraterniserte med okkupantene. Enkelte soldater produserte dessuten sakprosa om fronten, og i bøker om kamper eller tilholdet i Finland og Norge, finner man at kunnskap om samene som rase ble hentet fra nordiske kilder. Det betydde at omtale av rase, spesielt dersom finske kilder ble brukt, ikke var blant de mest aggressive. I disse publikasjonene fins de tidstypiske opplistingene av samenes raseegenskaper, men for det meste ble samene ikke plassert i et eksplisitt hierarki eller med en eksplisitt forklaring på hva disse egenskapene skulle ha å bety i forhold til andre folkegrupper. Samene ble heller ikke i disse kildene presentert som en rasehygienisk trussel.

Ideologi og holdninger

Mer nærgående studier av flere aktører blant okkupantene viser at forholdet var mer komplekst, og også preget av rasetenkning og trusselbilder. Disse aspektene viste seg å være mer synlige i finske og tyske etterretningskilder enn i militære kilder, der lokalbefolkningen for det meste var usynlig eller behandlet som en homogen befolkning, spesielt i begynnelsen av krigen. I

etterretningskildene ble lokalbefolkningen behandlet som en trussel som måtte overvåkes.

De tyske enhetene som hadde ansvar for sikkerheten bak frontlinjene, Sipo-SD og dets underavdeling Gestapo, gjorde ingen prinsipiell forskjell på ulike folkegrupper. Om det var en person som vakte bekymring, agerte de i saken, enten i samarbeid med det finske statspolitiet eller alene. I Petsjenga og Sør-Varanger havnet enkelte reineiere og skoltesarer i søkelyset til Gestapo på ukjent eller ideologisk grunnlag. Myndighetene mente for eksempel at én reineier som bodde i et strategisk viktig område, var kommunist. Dermed virker det som at årsaken til at Gestapo handlet som de gjorde, ikke var den samiske etnisiteten som sådan, men heller den antatte anti-tyske aktiviteten til personene.

Det har vært et omstridt spørsmål innen krigshistorisk forskning hvorvidt alle soldatene i den største tyske militære enheten, Wehrmacht, var «ekte» nazister og preget av det hierarkiske verdensbildet til det tyske nazipartiet, NSDAP. Spesielt i de tidligste fasene av krigen var det mulig å være nasjonalsosialist uten å stå for de mest aggressive synspunktene. De skarpere fiendebildene av jøder og russere ble for eksempel skapt i tidsrommet rundt operasjon Barbarossa, angrepet på Sovjetunionen.

Samtidig er det kjent at det fantes mange ideologisk motiverte soldater i kamp for det tyske Volk og den tyske sivilisasjonen. Disse omfavnet hierarkiene mellom rasene og i nyere forskning er det enighet om at Wehrmacht må anses som medskyldig i nazistenes grusomheter. Wehrmacht ble fra våren 1942, da aktiv motstand ble hyppigere, brukt i operasjoner ledet av Sipo-SD mot sivilbefolkningen. Da var det heller ikke noen prinsipiell forskjell i måten

de ulike enhetene hos okkupantene møte samisk kontra annen sivilbefolkning – behandlingen var forventet å være hard.

Okkupantene hadde mange slags rasemessige og kulturelle-økonomiske hierarkier i bevisstheten når de kom i kontakt med samene. Mange kulturelle forskjeller var mulig å observere direkte, og da var det nok betryggende å mene at man var overlegen andre. Den

slags holdninger er synlige i beskrivelser i okkupantlitteraturen, der okkupantene sammen morer seg – ut fra en trygg, ovenfra posisjon – over fysiske, adferdsmessige eller kulturelle trekk hos samene. Men kildene produsert i krigstiden inneholder ikke noe tegn på at tilnæringsmåten overfor samene skulle være preget av nazistenes rasesyn.

Historien til grenselosen Amund Johnsen, som blir fortalt i boken «Grenselos i grenseland» av Soleim, Nergård og Andersen, er et eksempel på dette. Johnsen ble sendt til Sachsenhausen konsentrasjonsleir i forbindelse med en aksjon mot grenselosvirksomheten, der hele denne virksomheten var målet, ikke bare enkelte samiske aktører eller den samiske befolkning som helhet. Som et eksempel på hvor variert okkupantene kunne forholde seg til samene, kan det nevnes at det også finnes eksempler på at soldater benyttet samiske grenseloser når de deserterte til Sverige.

Rasehygiene og Lebensborn

Rasebaserte interesser og rasehygieniske oppfatninger var å finne blant høyere offiserer. Det mest kjente eksempelet, generaloberst Eduard Dietl, fulgte den nazistiske raseideologien og etablerte av rasehygieniske årsaker et forbud mot ekteskap mellom tyske soldater og norske kvinner. På dette tidspunktet, i desember 1943, var det ikke lenger

Skyss med rein var ettertraktet blant tyskerne.

Foto: SA-Kuva

I Suonikylä lærte tyskerne å bruke skolttesamiske redskaper. Her en lett kjelke.

Foto: SA-Kuva

nødvendig å si noe om samiske kvinner, siden de allerede i 1941 hadde fått et ekteskapsforbud. I 1942 ga dessuten Oberkommando des Heeres ordre om å oppløse ekteskap mellom tyske soldater og samiske kvinner.

Man finner i tillegg utsagn som avslører en rasehygienisk (eugenisk) interesse i «problemet», også blant lavere offiserer. Blant annet var det en Gestapo-offiser som spurte en finsk etterretningsoffiser om hva han mente om blandede ekteskap mellom finner og jøder og mellom finner og samer. Kilden inneholder ikke det finske svaret.

Tross ordrer og forbud, og med tanke på det høye antallet okkupanter i Nord-Norge, fantes det mange muligheter for forhold av romantisk og seksuell art mellom samiske kvinner og okkupanter. Et ukjent antall samiske kvinner søkte seg til tilbud hos tyske Lebensborn, der samiske kvinner møtte det skarpeste eugeniske blikket og fikk erfare praksiser på klinisk og kroppslig nivå. Lebensborn var en blanding av velferdsinstitusjon for fødende kvinner, barnehjem og eugenisk anstalt. Institusjonen tilbød kvinner som hadde barn med tyske soldater mulighet til beskyttelse under fødselen, barnebidrag og en rømmingsvei ut fra en vanskelig og stigmatiserende situasjon, blant annet ved å tilby mulighet for adopsjon. Grunnideen bak Lebensborn var eugenisk, å styrke den tyske rase med ønskede raseelementer.

Til tross for strenge undersøkelser knyttet til inntak – som ble utført av leger – og fordi rasehierarkiene i prinsippet var rigide, fikk samiske kvinner tilgang til tjenester i Lebensborn – men med en rekke forbehold. Det viktigste forbeholdet var nok å kunne bevise at faren til barnet var tysk. I tillegg var antropologiske undersøkelser av kroppsbygning, arvelige sykdommer og søkerens avstamning ikke uvanlig. Arkivmaterialet viser at personalet viste stor lojalitet overfor institusjonens virksomhet. Det fins indikasjoner i kildene på at mor og barn ble fulgt opp helt til slutten av krigen.

Blant tyskerne var det rasemessige hierarkiet en selvfølge. Det fantes ingen tvil om hvilken folkegruppe som var den dyktigste rasemessig, kulturelt eller økonomisk sett. Litterære kilder var i mindre grad eugenisk innrettet og stort sett formidlet de bare forbigående inntrykk av samene de så bak frontlinjene. Den mest aggressive boken jeg fant med tanke på nazistisk ideologi, «Das Gelbe Edelweiss» med beretninger fra det 20. bergarme, var full av rasebasert hat mot russere, men hadde bare et par setninger og en kort beskrivelse av samene med reinene sine, der forfatteren mest viste interesse for den samiske klesdrakten.

Jeg fant ikke den samme typen aggressive, nazipregede skrivemåten om samene som det finnes om romene, russerne og jødene. De

verste framstillingene som er å finne, dreier seg om beskrivelser av et degenerert folkeslag på vei mot sin uunngåelige utslettelse. Denne, i og for seg rasistiske oppfatningen, var et av premissene for den vitenskapelige interessen for samene på den tiden og de ble presentert som et folkeslag som ikke utgjorde noen eugenisk trussel mot tyskerne.

Ambivalente tyske holdninger, men ikke samisk holocaust

Hva lå bak de mangfoldige holdningene til samene? En forklarende faktor er statusen Finland hadde som tyskernes «våpenbrødre» og Norge som et vesteuropeisk okkupert land. I Finland var det strategisk klokt, og nødvendig, ikke å gi uttrykk for sine meninger om rasemessige forhold i befolkningen. Norge, på sin side, tilhørte det landområdet i den nazistiske nye verdensordenen som skulle utnyttes økonomisk, og som var beskyttet av forestillingen om rasemessig nærhet til tyskerne. Med unntak av det jødiske holocaust skulle ikke den rasebaserte utryddelseskrigen drives i Norge og Finland og denne spesielle statusen ser ut til å ha omfattet også samene i begge landene. Dessuten hadde samene økonomiske ressurser, hvorav det mest åpenbare og synlige var reinen, som ble satt pris på og skapte beundring blant okkupantene. At de reineiende samene var rike, løftet statusen deres i okkupantherarkiene

og minsket den mulige mistenkeliggjøringen og forestillingene om samer som en belastning for samfunnet.

Den tyske okkupantmakten var i nord mest opptatt av den militære situasjonen og å sikre operasjonsområdet sitt på Nordkalotten. Denne prioriteringen betydde at hvis samene brøt forventet lojalitet mot okkupantene, ville vennskapeligheter og økonomiske kontakter bli satt til side og samene ville falle tilbake til å være en del av det generelle trusselbildet. Derfor var det rom også for negative holdninger. Blant enkelte tyske aktører var denne tendensen sterkere enn hos andre, men de ordinære troppene kunne opprettholde et mer hverdagslig forhold til samene. At samene ble betraktet som en svakere gruppe, men som likevel mestret sine omgivelser, skapte flere slags refleksjoner blant okkupantene.

Med tanke på raseinteresse viser de forskjellige framstillingene hvordan nazistisk rasetenkning og verdensbilde generelt, ikke nødvendigvis var den drivende kraften i møtet med samene. Men det er verdt å huske på at framstillingene var resultater av tilfeldige møter bak frontlinjene og bruk av nordisk forskningslitteratur om samer, og at den nazistiske rasetenkningen er et vanskelig, mangefasettert fenomen å forklare. Det er derfor ikke mulig å si noe sikkert om samenes plass i rasehierarkiet til nazistene. Det finnes ikke bare én, men en rekke pragmatiske og fleksible rasehierarkier skapt i

situasjonen, der det er mulig å bli plassert i flere posisjoner. Dette var typisk for kvasivitenskapelige rasehierarkier i flere land.

Et nesten-unntak for samene var Lebensborn. I denne institusjonen ble samiske kvinner plassert og klassifisert etter de kliniske Lebensborn-hierarkiene. Disse var rigide, men ikke i så stor grad at institusjonene nektet samiske kvinner tilgang. Her var eugenikk avgjørende ved at det var snakk om tyskøttede barn. At samene også kunne møtes og betraktes i andre kontekster enn bare det eugeniske, slik som det økonomiske og det hverdagslige, åpnet for mangefasetterte forhold. Samene ble ikke gjenstand for et eget spesifikt folkemord, men ble møtt av en blanding av mistanke, utnyttelse, respekt og fascinasjon, inkludert også romantisk og seksuell interesse.

Litteraturliste:

- Nyysönen, Jukka 2020. German and Austrian occupant literature on the Sami in Norway and Lapland – «Harmless» minority, a resource, and well-off «reindeer kings». *J@rgonia* 18 (35): 52–74. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:jyu-202006234344>
- Nyysönen, Jukka 2021. Only benign encounters? The Sami, Wehrmacht, the secret police services and Lebensborn in the North

Calotte at war, 1940–1944. *Faravid* nr. 51, Oulu.

- Roughthvedt, Bernt 2010. *Med penn og pistol, Om politiminister Jonas Lie*. Cappelen Damm, Oslo.
- Snyder, David Raub 2007. *Sex crimes under the Wehrmacht*. University of Nebraska Press, Lincoln.
- Soleim, Marianne N, Jens-Ivar Nergård og Oddmund Andersen 2015. *Grenselos i grenseland. Samisk og norsk losvirksomhet i nordre Nordland og Sør-Troms 1940–1943*. Orkana Akademisk, Stamsund.
- Sæveraas, Torgeir E. 2021. *Wehrmacht i Norge, På vakt i krigens skjebnesone*. Pax forlag, Oslo.
- Williams, John A. 2007. *Turning to Nature in Germany, Hiking, Nudism, and Conservation, 1900–1940*. Stanford University Press, Stanford.

Jukka Nyysönen, er forsker I ved Nordområdeavdelingen i NIKU, Norsk Institutt for kulturminneforskning. Han har forsket på samisk his-

torie blant annet fra et miljøhistorisk, krigshistorisk og minoritetshistorisk perspektiv.

E-post: jukka.nyyssoenen@niku.no